

SVEOBUH VATAN PREGLED POVEZNICA DIGITALNE TRGOVINE I PODATAKA EU-JAPAN

A COMPREHENSIVE OVERVIEW OF TIES IN DIGITAL TRADE AND DATA EU-JAPAN

Pregledni znanstveni članak

Prof. dr. Dinarević Mirza

BH Telecom dd Sarajevo

mdinarevic@gmail.com

Sažetak

EU je u momentu ove analize imala odluke o adekvatnosti sa 14 zemalja, uglavnom visoko razvijenih ekonomija, zanimljivo je istaći jedna od kojih su pregovori sa Ujedinjenim Kraljevstvom nakon Brexita kao dio Sporazuma o trgovini i saradnji UK-EU (TCA). Odluka o adekvatnosti EU za Japan je bila značajna za osiguranje da pravila EU o zaštiti podataka prema Opštoj Uredbi o zaštiti podataka ne bi poremetila trgovinu uslugama EU sa Japanom. U Odluci o Japanu, Komisija se očitovala da zahtjevi navedeni u Dopunskom pravilu 4 isključuju upotrebu instrumenata prenosa koji ne stvaraju obavezujući odnos između Japanskog izvoznika podataka i uvoznika podataka i koja ne garantuju potreban nivo zaštite. Čini se da je Odluka o adekvatnosti stvorila konvergenciju sa pravnim standardima EU u pogledu privatnosti podataka, ne nužno direktno kroz institucionalizaciju, već više indirektno kroz oblik konvergencije. Dok nivo institucionalizacije koji proizilazi iz adekvatnosti podataka i digitalnih trgovinskih pregovora EU-Japan općenito izgleda ograničen teško je podcijeniti obim konvergencije koja se generiše ili pomak ka multilateralizmu i regulatornoj saradnji kroz institucionalizaciju u EPA. Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana sada ima poglavlja o modelima ili najboljim praksama u vezi sa digitalnom trgovinom/elektronskom trgovinom, tako da ispitivanje prirode odnosa postaje značajnije nego ikad.

Ključne riječi: *digitalna trgovina, podaci, EU, Japan.*

Abstract

At the time of writing, the EU had adequacy decisions for 14 countries, mostly highly developed economies, it is interesting to highlight that one of which were the negotiations with the United Kingdom after Brexit as part of the UK-EU Trade and Cooperation Agreement (TCA). The EU Adequacy Decision for Japan was significant in ensuring that EU data protection rules under the General Data Protection Regulation would not disrupt EU trade in services with Japan. In the Decision for Japan, the Commission stated that the requirements specified in Supplementary Rule 4 exclude the use of transfer instruments that do not create a binding relationship between the Japanese data exporter and the data importer and that do not guarantee the required level of protection. The Adequacy Decision seems to have created convergence with EU legal standards regarding data privacy, not necessarily directly through institutionalization, but more indirectly through a form of convergence. While the level of institutionalization resulting from data adequacy and digital EU-Japan trade negotiations generally seems limited, it is difficult to underestimate the extent of convergence generated or the shift towards multilateralism and regulatory cooperation through institutionalization in the EPA. The European Union-Japan Economic Partnership Agreement now has chapters on models or best practices related to digital trade, so examining the nature of the relationship is more important than ever.

Keywords: digital trade, data, EU, Japan.

1. NAPREDAK PARTNERSTVA EU-JAPAN KROZ SPORAZUME

01. februara 2019. godine, nakon devet godina priprema i pregovora, Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana je stupio na snagu. To je najveći sporazum o slobodnoj trgovini (FTA) koji je ijedna strana ikada zaključila, pokrivajući skoro 640 miliona građana, trećinu globalnog bruto domaćeg proizvoda i oko 40 posto svjetske trgovine. Japan se pojavio kao jedna od glavnih razvijenih ekonomija koje su bile na meti EU u svom postlisabonskom ‘zaokretu ka Aziji’, oponašajući ili takmičeći se

sa zaokretom ka Aziji američke Obama administracije, ali sa opštim ciljem da se razviju kontrateže Kini (Twining, 2015). Bilo je mnogo skepticizma u pogledu potrebe i prirode onoga što bi moglo biti uspješno partnerstvo, s obzirom na njegovu demografiju i izazove konkurentnosti takve privrede sa njegovim automobilskim sektorom (Hallinan, 2016).^{*} Pregovori o slobodnoj trgovini između EU i Japana označili su važan trenutak za razvoj sporazuma zlatnog standarda u trgovini, koji postavlja parametre agende dublje trgovine sa još jednom visoko razvijenom ekonomijom. Sporazum je bio značajan za završetak zaokreta ka Aziji, nadilazeći ranije sporazume sa Korejom i Singapurom za EU, sa najambicioznijom i najmoćnijom nacijom ASEAN-a u regionu, Japanom, nakon dugogodišnjih angažmana EU-ASEAN, koji su se pokazali kao nezahvalno i zamorno iskustvo međuorganizacijskog učenja (Butler, 2020). Iz japanske perspektive, Sporazum o slobodnoj trgovini između EU i Koreje, koji je stupio na snagu 2011.godine, je za Japanske firme predstavljao težak hendikep na tržištu EU u odnosu na njihove korejske konkurente. EU i Japan su dogovorili EPA i SPA 2018.godine. 01. februara 2019.godine, Sporazum o ekonomskom partnerstvu (EPA) između Evropske unije (EU) i Japana je stupio na snagu (Frennhoff Larsén, 2020).

SPA (zajedno sa EPA) je potpisan na Samitu u Tokiju 17. jula 2018.godine.^{*} SPA predstavlja okvir za jačanje cjelokupnog partnerstva, promovisanjem političke i sektorske saradnje i zajedničkog djelovanja u više od 40 oblasti od zajedničkog interesa. SPA EU-Japan i EPA su pravno nezavisni i odvojeni i to je namjerno tako, EPA nema klauzulu o ključnim elementima za razliku od CETA, na primjer. Ovo je ciljano, da bi se zaštitilo od pokretanja takvih klauzula japanskom upotrebom smrtna kazna (Bacon i

** Odluka EU da uđe u PTA s Japanom je nesumnjivo zbunjujuća, s obzirom na dugu historiju ekonomske konkurencije, relativno skroman potencijal rasta Japana i masivne razmjere povećane uvozne konkurencije u osjetljivim sektorima evropske industrije koju će PTA s Japanom podrazumijevati. Glavne evropske industrijske interesne grupe i određene države članice EU su izrazile zabrinutost da će sporazum o slobodnoj trgovini sa Japanom predstavljati ograničene koristi za evropske izvoznike u ključnim sektorima u kojima je Japan visoko konkurentan, kao što su automobili, mašine i elektronika, zbog niskih stopa rasta Japana i zabrinutosti u vezi sa dugoročnim demografskim trendovima koji će vjerovatno nastaviti da utiču na rast u budućnosti...*

** Sporazum o ekonomskom partnerstvu Eu-Japan (EU-Japan EPA) [2018] OJ L 330/3; Odluka vijeća (EU) 2018/1197 o potpisivanju, u ime Evropske Unije, i Privremena primjena Sporazuma o strateškom partnerstvu EU - Japan, [2018] OJ L216/1; Sporazum o strateškom partnerstvu EU-Japan (EU-Japan SPA) [2018] OJ L 216/4.*

Nakamura, 2021). Ne postoje pravne ‘odredbe o povezanost’, kao što član 43(8) SPA naglašava, što je veoma istaknuto pitanje. SPA predstavlja institucionalizovan politički dijalog i dijalog o politikama i osigurava dugoročno međusobno obavezivanje kroz diplomatske pregovore. Japan je zanimljiv slučaj, gdje smrtna kazna i dalje postoji, a prava žena i radnička prava uveliko variraju od onih u EU u oblasti osnovnih prava, za razliku od drugih novijih razvijenih partnerskih zemalja, npr. Kanade.

Ipak nedostatak klauzule o povezanosti između EPA i SPA i nedostatak klauzule nužnih elemenata ne odražava ovu stvarnost. Mjesto za institucije u SPA je minimalno, gdje je politički dijalog umjesto istih prioritet. Razlog za ovakvo stanje stvari je da se čini da je Japan bio posebno zabrinut zbog obavezujuće poveznice između EPA i SPA i njene upotrebe u pogledu smrtne kazne u klauzuli nužnih elemenata, stoga njeno isključenje (Meissner i McKenzie, 2018). Što je još važnije, ističe slabije institucionalno uređenje šireg odnosa, iako zasnovanog na progresivnom proširenju odnosa, i niza ključnih oblasti, naročito u vezi sa savremenim sigurnosnim izazovima kao što je cyber sigurnost. Sam trgovinski sporazum je izgrađen oko netipične strukture trgovinskih sporazuma EU, odnosno netipične za postlisabonske sporazume, takozvane ‘dublje’ trgovinske sporazume. Sastoji se od Zajedničkog Komiteta i bezbroj drugih oblika komiteta i radnih grupa. Svi ovi entiteti su evoluirali od njegovog začetka, redovno se sastaju i rade u skladu sa proceduralnim formama koje su atipične za procedure EU.* Od istih, jedna od najzanimljivijih za nas je ona o regulatornoj saradnji. Ostali se odnose na elektronsku trgovinu, koja je dio Komiteta za trgovinu uslugama, liberalizaciju investicija i elektronsku trgovinu i prati isti oblik, ispunjavajući operacionalizaciju (najmanje dva sastanka su održana do danas) kao i ostatak EPA.

Međutim, digitalna trgovinska saradnja i zaštita privatnosti predstavljaju zanimljive i ključne (obavezujuće) dijelove EPA i o njima se detaljno raspravlja, s obzirom na dešavanja koja se dešavaju u japanskom pravu.

* Vidjeti: Evropska Komisija, ‘EU-Japan Economic Partnership Agreement (EPA) - Meetings and documents’, <https://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=2042>, pristupljeno u junu 2022.godine.

2. FINGIRANJE PODATAKA U SPORAZUMU O EKONOMSKOM PARTNERSTVU IZMEĐU EVROPSKE UNIJE I JAPANA I ODLUKA O ADEKVATNOSTI

Tokom pregovora o EU-Japan EPA, podaci su se pojavili kao kontroveržno pitanje, gdje se interesi EU i Japana nisu poklapali (Mancini, 2021).^{*} Tokom trgovinskih pregovora sa EU, Japan je više puta iskazivao interes za slobodni protok podataka i izražavao zabrinutost zbog formulacija prava na podatke specifičnih za EU (Fahey i Mancini, 2020). Ne samo da je odnos između podataka i trgovine odbacila EU, već je također bio zanemaren u prethodnim ekonomskim analizama trgovinskog sporazuma (Sapir et al., 2018). Odluka o adekvatnosti je stoga bila značajna za osiguranje da pravila EU o zaštiti podataka prema Opštoj Uredbi o zaštiti podataka ne bi poremetila trgovinu uslugama EU sa Japanom, namjerno odvojenu od trgovinskog sporazuma. Kao što smo pomenuli, EU je u momentu ove analize imala odluke o adekvatnosti sa 14 zemalja, uglavnom visoko razvijenih ekonomija, jedna od kojih su pregovori sa Ujedinjenim Kraljevstvom nakon Brexita kao dio Sporazuma o trgovini i saradnji UK-EU (TCA).^{*} Kriteriji koji određuju način na koji se donose odluke o adekvatnosti su navedeni u Opštoj Uredbi o zaštiti podataka i odgovarajućoj sudskoj praksi CJEU (Patel i Lea, 2019). Kontroveržno je pitanje koliko se CJEU uključio u proces adekvatnosti nakon Schrems I i II, učinivši mnoge prošle i buduće odluke o adekvatnosti neizvjesnim. Evropski Parlament je u rezoluciji o budućoj Odluci o adekvatnosti UK izrazio značajnu uznemirenost kao i o proglašenju američkog prava adekvatnim nakon američkog usvajanja Opšte Uredbe o zaštiti podataka u Kaliforniji.^{*}

^{*} Vidjeti: Evropska Komisija, 'Report of the 15th EU-Japan FTA/EPA Negotiating Round' (2016), https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/march/tradoc_154368.pdf, pristupljeno u junu 2022.godine; i Evropska Komisija, 'Report of the 18th EU-Japan FTA/EPA Negotiating Round' (2017), https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2017/april/tradoc_155506.pdf, pristupljeno u junu 2022.godine.

^{*} Te zemlje su Andora, Argentina, Kanada (što se tiče komercijalnih organizacija), Farska ostrva, Gernzi, Izrael, Ostrvo Man, Japan, Jersey, Novi Zeland, Republika Koreja, Švicarska, Velika Britanija i Urugvaj. Vidjeti: Evropska Komisija, 'Adequacy Decisions', https://ec.europa.eu/info/law/law-topic/data-protection/international-dimension-data-protection/adequacy-decisions_en, pristupljeno u junu 2022.godine.

^{*} Rezolucija Evropskog parlamenta od 12. februara 2020.godine, o predloženom mandatu za pregovore o novom partnerstvu sa Ujedinjenim Kraljevstvom Velike Britanije i Sjeverne

Zabrinutosti izražene u vezi sa Japanom su generalno bile više prigušene i iskomunicirane su tek kasnije u procesu (Fahey i Wieczorek, 2022). Nakon završetka pregovora EU i Japana o zaštiti ličnih podataka u julu 2018.godine, u septembru 2018. godine, Evropski Odbor za zaštitu podataka usvojio je Mišljenje o Odluci o adekvatnosti EU-Japan na osnovu procjene u skladu sa dokumentacijom Evropske Komisije.*

Ocijenio je da li je Komisija osigurala dovoljne garancije za adekvatnost zaštite podataka pojedinaca u okviru Japanskog prava, ne da se replicira pravo o zaštiti podataka EU, već radije da se procjeni ekvivalentnost. Ova Odluka stoga postavlja zanimljiva pitanja glede institucionalizacije i evropeizacije i njenog odnosa prema konvergenciji. Konvergencija se nesumnjivo pojavljuje kao suštinski princip adekvatnosti jer, u skladu s članom 45. Opšte Uredbe o zaštiti podataka, potrebno je uskladiti zakonodavstvo treće zemlje sa suštinom Opšte Uredbe o zaštiti podataka, vodeći se konvergencijom vrijednosti i ciljeva (Fahey i Mancini, 2020). Informativni materijali EU objavljeni o Odluci o adekvatnosti EU-Japan dočaravaju 'bliskost' japanskih standarda pravu EU (Fahey i Mancini, 2020). U Odluci o Japanu, Komisija se očitovala da zahtjevi navedeni u Dopunskom pravilu 4 isključuju upotrebu instrumenata prenosa koji ne stvaraju obavezujući odnos između Japanskog izvoznika podataka i uvoznika podataka i koja ne garantuju potreban nivo zaštite.*

Japan se stoga više nije mogao osloniti na Prekogranična pravila privatnosti Azijsko-pacifičke ekonomske saradnje (APEC CBPR) kao sistem za dalje transfere.* Značajno je da je Japan ispregovarao specifična, strukturirana Pravila koja su obavezujuća i provediva i primjenjiva samo na

Irske (2020/2557(RSP)); E Fahey and I Wieczorek, 'The European Parliament as a Defender of EU Values in EU-Japan Agreements: What Role for Soft Law and Hard Law Powers?' (2022) European Law Review.

* Evropski odbor za zaštitu podataka, 'Opinion 28/2018 regarding the European Commission Draft Implementing Decision on the Adequate Protection of Personal Data in Japan' (5 December 2018), https://edpb.europa.eu/sites/edpb/files/files/file1/2018-12-05-opinion_2018-28_art.70_japan_adequacy_en.pdf, pristupljeno u junu 2022.godine.

* Provedbena Odluka Komisije (EU) 2019/419 od 23. januara 2019.godine, u skladu s Uredbom (EU) 2016/679 Evropskog parlamenta i Vijeća o primjerenosti zaštite ličnih podataka u Japanu na temelju Zakona o zaštiti ličnih informacija (EU-Japan Odluka o adekvatnosti) [2019] OJ L 76/1, para 79.

* Ibid.

lične podatke prenesene iz EU.* Odluka o adekvatnosti EU-Japan bila je prva Odluka o adekvatnosti završena nakon stupanja na snagu Opšte Uredbe o zaštiti podataka* i postavila je značajan presedan. Odluka ima za cilj određen stepen konvergencije pravnih okvira, a ne replikaciju. Dizajnirana je s namjerom konvergencije koja je indirektna, latentnija i konstruisana. Mnoge odluke dobivaju oštre kritike glede toga da li je pravni poredak zapravo ‘u suštini ekvivalentan’ pravu EU, a politizacija procesa je postala značajna (Greenleaf, 2017).

3. ODZIV NA ODLUKU O ADEKVATNOSTI EU-JAPAN I KONVERGENCIJA

Uprkos tome što je jasno da se sprovođenje i pravna zaštita moraju manifestovati u praksi, a ne samo postojati na papiru, čini se da je nacrt Odluke o adekvatnosti ovo previdio (Greenleaf, 2018). U istom je navedeno mnogo primjera da Japanska Komisija za zaštitu ličnih podataka (PPC) ili sudovi mogu, u teoriji, pravno, preduzeti radnje sprovođenja, ali nisu dali nikakvi konkretni primjeri izrečenih kaznih ili dodijeljene kompenzacije, bilo administrativnih ili sudskih. Povezano za pitanje da li, čak i da se sprovede, zakon koji ima maksimum kazne za kršenje od 10.000 USD (ili 3.000 USD u Dodatnim Pravilima) može biti ‘u suštini ekvivalentan’ Opštoj Uredbi o zaštiti podataka, gdje su kazne za nekoliko redova veličine veće? Ostali ključni argumenti su se odnosili na isključenje japanskih državljana prema Odluci, sektorska isključenja i praznine između prava EU i Japanskog prava, npr. zahtjevi za tehničku i integrisanu zaštitu podataka, prenosivost podataka, i odvezivanje (tj. ‘pravo na zaborav’).

U 2018. godini, Evropski Parlament je izdao oštro sročenu kritiku Japanskog prava i procesa adekvatnosti,* koja se odnosila na neselektivni

* ‘Japan’s Personal Information Protection Commission, *Supplementary rules on the Act on the Protection of Personal Information*’ (Act No 57 of 2003 as amended), od 24 Avgusta 2018.godine, [https:// www.ppc.go.jp/files/pdf/Supplementary_Rules.pdf](https://www.ppc.go.jp/files/pdf/Supplementary_Rules.pdf) (na Japanskom) pristupljeno u junu 2022.godine.

* Vidjeti: Uredba (EU) 2016/679 Evropskog Parlamenta i Vijeća od 27. aprila 2016.godine, o zaštiti pojedinaca u vezi s obradom ličnih podataka i o slobodnom kretanju takvih podataka te o stavljanju van snage Direktive 95/46/EC (GDPR) [2016] OJ L119/1, član 99(2) prema kojem se Uredba primjenjuje od 25 maja 2018.godine.

* Evropski Parlament, ‘Report containing a motion for a non-legislative resolution on the draft Council decision on the conclusion of the Agreement between the European Union and

masovni nadzor. Član 13. Ustava Japana iz 1947.godine, štiti pravo na život, slobodu i potragu za srećom. Japanski Vrhovni Sud smatra da ovo uključuje pravo na privatnost, ali samo u mjeri u kojoj to ne ometa blagostanje. Važno je napomenuti da je proces Ustavnog preispitivanja u Japanu opterećujući i da Japanski Ustav iz 1947.godine, nikada nije revidiran. Vrhovni Sud je rijetko utvrdio da postoje povrede privatnosti. Slučaj Ikuta protiv grada Moriguchi je primjer visokog profila kako Sud odbija da utvrdi ustavnu povredu privatnosti u pogledu uzimanja otisaka prstiju stranih stanovnika (Greenleaf, 2020). Inače, zaštite su izuzetno slabe i u suprotnosti sa onim drugih azijskih regionalnih partnera. Važno je napomenuti da član 45. Opšte Uredbe o zaštiti podataka izričito zahtijeva ‘djelotvorna i sprovodiva prava subjekata podataka’ i ‘efikasnu sudsku i pravnu zaštitu’. Postoje sugestije da se Japan sve više pretplaćuje na veliki broj konkurentnih režima, da njegov pristup međunarodnim prenosima podataka i režimima postaje krajnje nedosljedan, što je možda razumljivo iz pozicije srednje moći koju balasira između mnogih režima Egzistira i zabrinutost da je Japan postao potpisnik toliko ključnih globalnih instrumenata za prenos podataka i režima digitalne trgovine (npr. APEC Prekogranična pravila privatnosti i EU-Japan Odluka o adekvatnosti, Regionalno sveobuhvatno ekonomsko partnerstvo i Sveobuhvatni i progresivni Sporazum za transpacifičko partnerstvo) da je izgubio kredibilitet svog fokusa (Bartl i Irion, 2017). Činilo se da sudska praksa Japanskog Vrhovnog suda ukazuje da je Japansko pravo bliže standardima prava EU od drugih pravnih poredaka ili tradicija, ili svakako komunitarnih vrijednosti (Fahey i Mancini, 2020).

Postoje mnogi koji su sugerisali da Odluci EU o adekvatnosti sa Japanom nedostaje adekvatno opravdanje da Japan ispunjava kriterije EU za adekvatnost, opisane kao garantovanje nivoa zaštite koji su u suštini ekvivalentni onim koji su osigurani unutar EU (Rosen, 2025). Japanski pravni poredak nije federalizovan sistem i ravnoteža moći između centralne i lokalne vlasti je odlučno usmjerena ka centralizaciji, daleko od autonomije u regijama, agencijama i vladama prefektura, što predstavlja direktnu

Japan for an Economic Partnership’ (9 September 2018) (07964/2018 – C8-0382/2018 – 2018/0091M(NLE))). Parlament je oćenito naveo da postoji velika zabrinutost u pogledu principa, zaštitnih mjera i prava pojedinca, kao i nadzora i sprovođenja nakon usvajanja izmijenjenog APPI-a, ali i relevantnih razlika čak i nakon što je PPC usvojio Dopunska pravila. Parlament je pozvao na dalja obavezujuća dopunska pravila, uputio posebne pozive na dalje novčane kazne i pozdravio razvoj pravno obavezujućih ovlasti.

suprotnost režimu transfera podataka EU. Možda nije iznenađenje da je EU dala odluke o adekvatnost svojim glavnim novim trgovinskim partnerima, korisnicima novih širih okvirnih sporazuma. Međutim, Odluka o adekvatnosti Japana bila je prva koja je dodijeljena nakon Opšte Uredbe o zaštiti podataka te je bila više međunarodno ispitivana no ikad. Neki su, na primjer, prije donošenja Odluke sugerisali da su Japanski zakoni o privatnosti podataka imali zanemarivo sprovođenje (Greenleaf, 2018).

U pogledu Nacrta Odluke koji se odnosi na privatni sektor, tvrdilo se da nedostaje dovoljno opravdanja da Japan ispunjava kriteriji EU za adekvatnost, opisano u Odluci kao zahtijev da Japan garantuje nivo zaštite ‘u suštini ekvivalentan’ osiguranom unutar EU. Shodno tome, rečeno je da je teško tvrditi da je Japanski režim sprovođenja u suštini ekvivalentan onom EU, tako što je saglasnost nedovoljna osnova za dalji transfer (Greenleaf, 2018). Greenleaf dovodi u pitanje obim jaza između Japanskog prava i prava EU, uključujući zahtjeve za tehničku i integrisanu zaštitu podataka, kao i spriječavanje usklađenosti sa APEC Prekograničnim pravilima privatnosti kao osnove za dalje transfere, njegova zamjena mehanizmom skoro u potpunosti zasnovanom na pristanku je dovoljno zaštitna.* Ipak, zvaničnici Evropske Komisije i tijela EU za zaštitu podataka su se sastali 2021. godine, da izvrše prvo preispitivanje Sporazuma o uzajamnoj adekvatnosti EU i Japana, uz opsežno pozivanje na ‘konvergenciju’ standarda i vrijednosti u svim kontaktima, što je vjerovatno vrlo indikativno za smjer procesa adekvatnosti.* Ovakav trijumfalizam može, međutim, biti kratkotrajan, obzirom na trenutno stanje pregovora o Sporazumu o evidenciji imena putnika EU-Japan (PNR). Oni trenutno izazivaju značajne glavobolje u Japanu, kao i u mnogim drugim trećim zemljama, u pogledu toga kako implementirati sve strožije kriterije CJEU u pogledu nezavisnog nadzora, sprovođenja i odgovornosti u vezi sa međunarodnim transferima podataka (Fahey i Wieczorek, 2025).

* Odluka o adekvatnosti EU-Korea bila je na sličan način osporena, uključujući i njen režim samoprocjene, slično Odluci o adekvatnosti sa UK nakon Brexita.

* Evropska Komisija, ‘Joint Statement on the First Review of the EU-Japan Mutual Adequacy Arrangement’ (News, 26 October 2021), <https://ec.europa.eu/newsroom/just/items/724795/en>, pristupljeno u junu 2022.godine.

4. NAJBOLJE PRAKSE

Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana je po strukturi i sadržaju sličan EU-Singapur Sporazumu, kao dio lisabonskih sporazuma o slobodnoj trgovini EU, ali u smislu e-trgovine, donekle je udaljen. Kao što smo ranije naveli, značajno je sveobuhvatniji i širi od bilo kojeg prethodnog sporazuma EU i stoga je bio značajan u momentu njegovog usvajanja, ma koliko se smtaralo da se sveukupno polje generalno brzo razvijalo (Sauvé i Soprana, 2020). Čak postoje sugestije da je bio prekretnica u trgovinskim sporazumima za digitalnu trgovinu u to vrijeme, uprkos složenom postavljanju e-trgovine koja, za razliku od CETA-e, nije u posebnom poglavlju (Micallef, 2019). Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana uključuje e-trgovinu kao jedan od šest odjeljaka u poglavlju o uslugama, investicijama i trgovini. Ne čini samostalno poglavlje, za razliku od Sporazuma SAD-Meksiko-Kanada (USMCA), na primjer, koji ima poglavlje o digitalnoj trgovini. Kao rezultat, nešto je manje detalja u EU-Japan EPA.

Digitalni proizvodi nisu definisani. Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana ima mortarijum na carine za elektronski prenos i zahtijeva nediskriminatorni tretman za elektronske prenose. Sporazum o ekonomskom partnerstvu naglašava važnost održavanja i usvajanja mjera zaštite potrošača u vezi sa članom 8.78, kojim se bavi detaljnije u samostalnoj klauzuli. Dok USCMA eksplicitno upućuje na modele propisa UNICITRAL-a o e-trgovini,* Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana samo navodi da se mjere moraju primjenjivati na razuman, objektivan i nepristrasan način tako umanjujući značaj mjera internacionalizacije. Glede mnogih ključnih pitanja, odredbe o e-trgovini su rješene na vrlo sličan način u Sporazumu o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana i Sporazum između Sjedinjenih Država, Meksika i Kanade: npr. elektronski potpis, zaštita potrošača, neželjena e-komunikacija, e-autentifikacija, cyber sigurnost i izvorni kodovi. Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana nema odredbe o lokaciji računarskih objekata ili odgovornosti treće strane za interaktivne računarske usluge. Glavna razlika između Sporazuma o

* Vidjeti: 'UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce (1996)' sa dodatnim članom 5. usvojenim u 1998. godini.

ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana i glavnih američkih sporazuma, kao što je USCMA, se odnosi na prekogranične tokove podataka. Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana i Sporazum između Sjedinjenih Država, Meksika i Kanade oboje su jasni da mjere moraju uzeti u obzir međunarodne smjernice kao što su APEC-ov okvir za privatnost ili preporuke Vijeća OECD-a. Značajna razlika u odnosu na Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana je ona o prekograničnom prenosu međunarodnih podataka, strane moraju istražiti slobodan protok podataka nakon tri godine od dana stupanja na snagu Sporazuma (Pasadilla, 2019). Postoji član o regulatornim dijalozima u e-trgovini između EU i Japana, uključujući multilateralne forume o nizu pitanja, ali ne uključuje saradnju na ličnim podacima. Kao što smo ranije istakli, ovo je u suprotnosti sa Sporazumom između Sjedinjenih Država, Meksika i Kanade, koji omogućava saradnju na ličnim podacima zajedno sa cyber sigurnošću, na primjer, koja ističu APEC-ova Prekogranična pravila privatnosti kao mehanizam za interoperabilnost pravila o privatnosti podataka.

Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana je koristan za proučavanje najbolje savremene moderne prakse u sljedećoj generaciji trgovinskih sporazuma EU sa razvijenom ekonomijom. Poglavlje o e-trgovini Sporazuma o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana je nesumnjivo značajnije od onih u sporazumima o slobodnoj trgovini između EU-Koreje i EU-Kanade, osim što prvi nema odredbe o računarskim kapacitetima, a njegovi zahtjevi za zaštitu potrošača i podataka su meki (Hamanaka, 2019). Ključna klauzula o slobodnom protoku podataka za EU je u članu 8.81, koji odlaže ključna pitanja, predviđajući klauzulu o preispitivanju tri godine od stupanja na snagu Sporazuma. Ova klauzula se također može naći u modernizovanom sporazumu EU-Meksiko. Posljedica ovog opreznog pristupa je bio razvoj horizontalnog pristupa podacima EU od strane Komisije, također i nakon poziva različitih država članica EU.* Odredbe o e-trgovini Sporazuma o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana su općenito shvaćene kao mnogo značajnije od onih

* Vidjeti: 'Letter on data flows to the Vice President of the European Commission Frans Timmermans', www.government.nl/binaries/government/documents/letters/2017/05/19/like-minded-letter-on-data-flows-in-trade-agreements/Like+Minded+Letter+on+Data+Flows+in+Trade+Agreements.pdf, pristupljeno u junu 2022.godine.

u Sporazumima o slobodnoj trgovini između EU-Koreje i EU-Kanade (Hamanaka, 2019). Značajno je da se navodno smatralo da su odredbe Sporazuma o ekonomskom partnerstvu o digitalnoj trgovini bile zaobiđene britansko-japanskim CEPA, koji je dogovoren krajem 2020. godine* Ne predstavlja samostalno poglavlje o digitalnoj trgovini, već je spojeno sa uslugama i ulaganjima u nomenklaturi e-trgovine. Kasnije, trgovinski sporazumi EU su sadržavali digitalnu trgovinu kao posebno i samostalno poglavlje, odražavajući evoluciju u razmišljanju i nomenklaturi. Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana spaja e-trgovinu sa uslugama. Moguće je posmatrati ovo kao napredno razmišljanje, slično sinergijama između usluga i digitalne trgovine u UK-EU TCA.* Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana sadrži posebne obaveze u pogledu domaće regulative, što znači da svaka strana mora osigurati da sve njene mjere koji utiču na e-trgovinu budu opšte primjenjive i sprovedene se na razuman, objektivan i nepristrasan način.

Ovo je praćeno obavezom da se prethodno ne nameće odobrenje, ili bilo koji drugi zahtjev koji ima ekvivalentan učinak, na pružanje usluga elektronskim putem.* Sporazum o ekonomskom partnerstvu sadrži odredbe da strane neće usvojiti niti održavati mjere koje regulišu elektronske transakcije koje negiraju pravno dejstvo, valjanost ili izvršnost ugovora, isključivo iz razloga da je zaključen elektronskim putem, ili na drugi način stvaraju prepreke za korištenje ugovora zaključenih elektronskom promocijom.* Dok određeni sporazumi imaju za cilj da ‘olakšaju trgovinu digitalnim proizvodima’ ili putem ‘elektronskih sredstva ili tehnologija’ i da poboljšaju efektivnost i efikasnost elektronske trgovine, ili smatraju da je olakšavanje e-trgovine dio opštih zajedničkih aktivnosti saradnje, drugi sporazumi imaju konkretnije obaveze, npr. EU-Japan EPA (Hamanaka,

* *Najsavremenije digitalne i odredbe o podacima koje nadilaze Sporazum između EU i Japana. One će omogućiti slobodan protok podataka uz održavanje visokih standarda zaštite ličnih podataka. Također smo se obavezali na pridržavanje principa neutralnosti mreže, kao i na uvođenje zabrane lokalizacije podataka, što će spriječiti da britanska preduzeća imaju dodatne troškove uspostavljanja servera u Japanu*, vidjeti: Vlada UK, ‘UK and Japan Agree Historic Free Trade Agreement’ (Press release, 11.11.2020), <https://www.gov.uk/government/news/uk-and-japan-agree-historic-free-trade-agreement>).

* EU-Japan EPA; Odluka Vijeća (EU) 2018/1197 (n 19);

* EU-Japan EPA, članovi 8.74 i 8.75.

* EU-Japan EPA, član 8.76.

2019). Postoje važni i novi primjeri ‘najbolje prakse’ u digitalnoj trgovini koji zavrijeđuju detaljnije proučavanje.

Odmah se postavlja pitanje šta se podrazumijeva pod najboljom praksom u tako složenom polju u nastajanju, koje se još uvijek čini da je više oskudno institucijama. Jedan primjer bi mogao biti Sporazum o Partnerstvu za digitalnu ekonomiju (DEPA) između Novog Zelanda, Čilea i Singapura i njegove odredbe o saradnji u područjima ključnim za osiguranje pristupa tržištu i dobrobiti potrošača kao i odredbe o bezpapirnoj trgovini koristeći mehanizme razmjene podataka. Dakako, Sporazum o partnerstvu u digitalnoj ekonomiji je samo sporazum o saradnji, a ne regulatorni režim i predstavlja značajno drugačiji oblik modularnog režima. Vrijedno je istaći, da Sporazum o partnerstvu u digitalnoj ekonomiji ne koristiti izraz ‘digitalna trgovina’, već ojačava obaveze konvencionalnih odredbi digitalne trgovine, npr. carine na elektronski prenos, nediskriminatorni tretman, promociju i olakšavanje e-trgovine, pravila tokova podataka, bezpapirnu trgovinu, autentifikaciju i lokalizaciju podataka kao i pravila za algoritme, digitalnu inkluziju, fintech i AI (Peng et al., 2021). Ovakav režim pruža platformu za evoluciju donošenja pravila, možda najsličniju EU-USTTC nego bilo čemu drugom. Uokviravanje poglavlja o digitalnoj trgovini također je značajno za naše razumijevanje najbolje prakse. Da li su neopravdano fokusirane na spriječavanje postavljanja barijera kako se pojavljuju tehnološke promjene umjesto na uklanjanje istih ostaje da se vidi i otvoreno je za debatu. Njihova kvantifikacija je također vrlo problematična. Obzirom da je njihove ekonomske benefite izuzetno teško kvantificirati, također je ovdje teško odrediti vrijednost ‘dobre prakse’ ili ‘najbolje prakse’, osim broja barijera koje se mogu ukloniti.

Mnoge druge barijere izvan odredbi digitalne trgovine sve se više smatraju značajnim u razumijevanju dobre ili najbolje prakse, npr. u pogledu međusobnog priznavanja profesionalnih kvalifikacija ili pitanja intelektualnog vlasništva. U širem smislu, pogledi na informacijski suverenitet i digitalni protekcionizam predstavljaju sveobuhvatna pitanja koja daju boju singularnom sadržaju poglavlja digitalne trgovine. Kao što smo naveli, dok mnogi trgovinski sporazumi nove generacije imaju odredbe o digitalnoj trgovini, one nisu dosljedne, koherentne ili kohezivne.

Novi skupovi podataka o odredbama digitalne trgovine svih novih preferencijalnih trgovinskih sporazuma su informativni i za nas zanimljivi,

naime, određeni broj trgovinskih sporazuma sa poglavljima o e-trgovini (47 sporazuma) sadrži odredbe za promociju i olakšavanje e-trgovine (Burri i Polanco, 2020). Međutim, ove odredbe su uglavnom neobavezujuće i razlikuju se u zavisnosti od sporazuma. Ipak, naponi EU da evoluiraju svoje vlastite prakse sa drugom značajno razvijenom ekonomijom su bitni za njihovu širinu. Priroda tekućeg ponovnog pregovaranja o ključnim klauzulama u vezi sa institucionalizacijom regulatorne saradnje je također od velike važnosti.

5. ODNOS INSTITUCIONALIZACIJE I DIGITALNE REGULATORNE SARADNJE EU I JAPAN

Kao što ne postoji zajednička ideja digitalne trgovine u regionalnim trgovinskim sporazumima, slično ne postoji zajedničko međunarodno razumijevanje regulatorne saradnje u trgovinskim sporazumima. Regulatorna saradnja je od velike važnosti jer spriječava regulatorne divergencije i uklanjanje neke od najznačajnijih barijera trgovini. EU je nastojala uključiti regulatornu saradnju u oblasti digitalne trgovine ili e-trgovine u svim svojim post-lisabonskim trgovinskim sporazumima sa svim većim razvijenim globalnim ekonomijama. Član 8.80 Sporazuma o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana predviđa da:

1. Strane prema potrebi sarađuju i aktivno sudjeluju u multilateralnim forumima radi promicanja razvoja elektronske trgovine.
2. Strane su saglasne voditi dijalog o regulatornim pitanjima u vezi s elektronskom trgovinom s ciljem razmjene informacija i iskustva, kako je primjereno, među ostalim o povezanim zakonima, drugim propisima i njihovoj provedbi, te najboljih praksi u pogledu elektronske trgovine.

Ova posvećenost multilateralizmu je, naravno, vrijedna pohvale, ali se nalazi u pozadini značajnog nedostatka aktivnosti na multilateralnom nivou, posebno u WTO. Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana sadrži važne obaveze o dobrovoljnoj saradnji koje se smatraju najboljom praksom, npr. za ‘održavanje dijaloga’ o regulatornim pitanjima, koje na taj način nastoje da institucionalizuju saradnju između stranaka.* Dok neki sporazumi samo priznaju zaštitu ličnih informacija na različite

* EU-Japan EPA, član 8.80.2(f).

načine glede obrade i distribucije podataka, evidencija i računa i tako dalje ili da ih treba zaštititi, u nekoliko sporazuma strane se specifično obavezuju na usvajanje ili održavanje zakona ili propisa koji štite lične podatke.* Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana predviđa ponovnu procjenu, u roku od tri godine od njegovog stupanja na snagu, potrebe da se u Sporazum uključe odredbe o slobodnom protoku podataka, kao oblik ‘Rendezvous’ klauzule (Micallef, 2019). Ova klauzula je stupila na snagu 2020. godine, a čini se da su pregovori bili složeni, spori i zamorni, prepreke koje nisu neočekivane s obzirom na složenost stavova EU. Kako se EU bavi duhom dizajna ovih klauzula je također vrlo kontroverzno, uostalom, čemu zapravo EU teži. Kao što Burri navodi, regulatorno okruženje za digitalnu trgovinu je historijski bilo pod znatnim uticajem američkih sporazuma o slobodnoj trgovini, tako da kapacitet EU da uspostavi međunarodne standarde ostaje prilično značajan, posebno tamo gdje postoje značajne razlike glede prekograničnih tokova podataka, ljudskih prava i sigurnost (Burri, 2017).

Međutim, postoje sugestije da se tekstualni sadržaj Sporazuma o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana o regulatornoj saradnji i podacima svodi na mnogo manje od najbolje prakse. Na primjer, Bartl i Irion su imali stav o ranijem nacrtu EPA da, iako poglavlje o regulatornoj saradnji eksplicitno navodi da se ne miješa u autonomiju strana da regulišu ciljeve svojih javnih politika radi unaprijeđenja, između ostalih, glede ličnih podataka, odredba ne isključuje tokove podataka iz obima aktivnosti, a samim tim i pitanja privatnosti podataka mogu biti predstavljena kao dio mehanizama regulatorne saradnje (Bartl i Irion, 2017).

Međutim, važno je napomenuti da su se odredbe Sporazuma o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana nalazile u konačnom nacrtu i da su postojale zajedno sa tekstovima o modernizaciji odredbi EU-Meksiko kada je EU objavila svoj model horizontalnih tekstova za mjesto trgovine i privatnost u trgovinskim sporazumima. Drugim riječima, u ovom ključnom momentu su se odvili važni pomaci u praksi EU u razvoju Opšte Uredbe o zaštiti podataka i praksi EU, i možda je, kao rezultat toga, ranija kritika zasjenjena. Također bi je trebalo posmatrati u

* Vidjeti: Sporazum o pridruživanju između EZ i njenih država članica, s jedne strane i Republike Čilea, s druge strane [2002] OJ 359, član 30; EU-Korea FTA [2011] OJ L127/6, član 7.43; EU-Canada CETA, član 16.4 i 5; EU-Vietnam FTA [2019] OJ L186/2, član 8.45.

kontekstu suštinskog razvoja konvergencije standarda u recentnoj sudskoj praksi. Zapravo, prakse konvergencije EU se ne mogu podcijeniti, s obzirom na njihov uspjeh i utemeljenje u internacionalizaciji (Fahey, 2020).

6. PREVALENTNI UTISCI

Odnosi EU i Japana u konačnici predstavljaju značajnu studiju konvergencije pravnih normi i standarda, uz oskudniju institucionalizaciju. Studija je još nevjerovatnija s obzirom na snažan pomak ka standardima EU u ovom narativu, putem usvajanja načela prava EU od strane sudova, daleko izvan njihovih prethodnih pravnih parametara. Kontekst odnosa EU i Japana ima jače ekonomske veze u svom srcu, ali na kraju, pokazuje evoluciju širokog partnerstva. Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana je vrlo zanimljiva studija uokvirivanja, jer su podaci, koji su u početku ostali izvan pregovora, paradoksalno na kraju postali veoma centralni za sve strane i postali element najbolje prakse EPA, barem neko vrijeme, dok nije došlo do ponovnog pregovaranja oko njegove Renedezvous klauzule. Iako, konačno, možda nije najširi trgovinski sporazum, njegov raspon je još uvijek vrijedan proučavanja i vrlo indikativan glede najbolje prakse EU nakon Lisabona.

Čini se da je Odluka o adekvatnosti stvorila konvergenciju sa pravnim standardima EU u pogledu privatnosti podataka, ne nužno direktno kroz institucionalizaciju, već više indirektno kroz oblik konvergencije. Dok nivo institucionalizacije koji proizilazi iz adekvatnosti podataka i digitalnih trgovinskih pregovora EU-Japan općenito izgleda ograničen, teško je podcijeniti obim konvergencije koja se generiše ili pomak ka multilateralizmu i regulatornoj saradnji kroz institucionalizaciju u EPA.

Kao dugogodišnji trgovinski partner Evrope, ali i kao reprezentativan azijski pravni poredak koji nije predisponiran na institucije, sprovođenje i regulatorne kulture na isti način kao Evropa, predstavlja upečatljiv primjer prirode saradnje i njenih značajnih ishoda za sve. S obzirom na to da se dojmima da Sporazum o ekonomskom partnerstvu između Evropske unije i Japana sada ima poglavlja o modelima ili najboljim praksama u vezi sa digitalnom trgovinom/elektronskom trgovinom, ispitivanje prirode odnosa postaje značajnije nego ikad.

LITERATURA

1. Bacon, P., Nakamura H. (2021), *Diffusing the Abolitionist Norm in Japan: EU 'Death Penalty Diplomacy' and the Gap between Rhetoric and Reality in EU-Japan Relations*, *Journal of Common Market Studies*, 59, 1230.
2. Bartl, M., Irion, K. (2017), *The Japan EU Economic Partnership Agreement: Flows of Personal Data to the Land of the Rising Sun*, Amsterdam Centre for Information Law Institute Working Paper, 9, [Online] Dostupno na: <https://www.ivir.nl/publicaties/download/Transfer-of-personal-data-to-the-land-of-the-rising-sun-FINAL.pdf>, (pristupljeno u junu 2022.godine).
3. Burri, M. (2017), *The Governance of Data and Data Flows in Trade Agreements: The Pitfalls of Legal Adaptation*, *University of California Davis Law Review*, 65, 99.
4. Burri, M., Polanco, R. (2020), *Digital Trade Provisions in Preferential Trade Agreements: Introducing a New Dataset*, *Journal of International Economic Law*, 23, 203.
5. Butler, G. (2022), *The Future of EU International Agreements as Legal Instruments in the ASEAN Region*, *Journal of International and Comparative Law*, 7(2), 288.
6. Fahey, E. (ed) (2020), *Framing Convergence with the Global Legal Order: The EU and the World*, Hart Publishing, Poglavlje 1.
7. Fahey, E., Mancini, I. (2020), *The EU as an Intentional or Accidental Convergence Actor? Learning From the EU-Japan Data Adequacy Negotiations*, *International Trade Law and Regulation*, 26, 99.
8. Fahey, E., Wiecek, I. (2022), *The European Parliament as a Defender of EU Values in EU-Japan Agreements: What Role for Soft Law and Hard Law Powers?* *European Law Review*.
9. Frennhoff Larsén, M. (2020), *Parliamentary Influence Ten Years after Lisbon: EU Trade Negotiations with Japan*, *Journal of Common Market Studies*, 58, 1540.
10. Greenleaf, G. (2017), *Questioning Adequacy (Pt I) – Japan*, *Privacy Laws & Business International Report*, 150, 6.
11. Greenleaf, G. (2018), *Japan: EU Adequacy Discounted*, *Privacy Laws & Business International Report*, 155, 8.

12. Greenleaf, G. (2020), *The Right to Privacy in Asian Constitutions*, University of New South Wales Law Research Series No 53, referencing the Juki-net decision of 2008 on Art 13 - Ikuta v Moriguchi City, 62 Minshu 665 (6 March 2008);
13. Hallinan, D. (2016), *Partnership in a Competitive Order: Understanding the EU-Japan FTA*, University College Dublin Paper No. 425, 1.
14. Hamanaka, S. (2019), *The Future Impact of Trans-Pacific Partnership's Rule-Making Achievements: The Case Study of E-commerce*, *World Economy*, 42, 561.
15. Mancini, K. (2021), *A deep trade agenda for fundamental rights: framing fundamental rights for the new generation EU trade agreements with other developed countries*, DPhil Thesis, City, University of London.
16. Meissner, K., McKenzie, L. (2018), *The Paradox of Human Rights Conditionality in EU Trade Policy: When Strategic Interests Drive Policy Outcomes*, *Journal of European Public Policy*, 1.
17. Micallef, J.A. (2019), *Digital Trade in EU FTAs: Are EU FTAs Allowing Cross Border Digital Trade to Reach Its Full Potential?* *Journal of World Trade*, 53, 860.
18. Pasadilla, G. (2020), *E-commerce Provisions in RTAs: Implications for Negotiations and Capacity Building*. ASIA-Pacific Research and Training Network on Trade Working Paper No 192, [Online] Dostupno na: https://www.unescap.org/sites/default/files/AWP192%20Pasadilla%20Gloria_0.pdf (pristupljeno u julu 2025. godine).
19. Patel, O., Lea, N. (2019), *EU-UK Data Flows, Brexit and No-Deal: Adequacy or Disarray?*, UCL European Institute. [Online] Dostupno na: [https://www.ucl.ac.uk/european-institute/sites/eur op ean-institute/files/eu-uk_data_flows_brexit_and_no_deal_updated.pdf](https://www.ucl.ac.uk/european-institute/sites/eur%20ean-institute/files/eu-uk_data_flows_brexit_and_no_deal_updated.pdf) (pristupljeno u junu 2022 godine.).
20. Peng, S. et al (eds) (2021), *Artificial Intelligence and International Economic Law*. Cambridge University Press, 19.
21. Rosen, D. (2025), *Regionalism Rises in Japan to Confront Covid-19* (University of Melbourne), [Online] Dostupno na: [https://law.unimelb.edu.au/centres/alc/engagement/](https://law.unimelb.edu.au/centres/alc/engagement/asian-legal-) asian-legal-

- conversation* *s-covid-19/alc-original-articles/regionalism-rises-in-japan-to-confront-covid-19* (pristupljeno u junu 2022.godine).
- 22.Sapir, A. et al. (2018), *The EU-Japan Economic Partnership Agreement*, Bruegel, 3, Dostupno online: [Online] Dostupno na: <https://bruegel.org/2018/10/the-eu-japan-economic-partnership-agreement/> (pristupljeno u junu 2022. godine).
- 23.Sauvé, P., Soprana M. (2020), *The Evolution of the EU Digital Trade Policy* in M Hahn and G Van der Loo (eds), *Law and Practice of the Common Commercial Policy* (Brill Nijhoff).
1. Twining, D. (2015), *Europe's Incomplete Pivot to Asia. The German Marshall Fund of the United States.*